

Marek Czyzewski

Tudásszociológiai pillantás nyilvános vitákra: Mannheim Károly mai perspektívából

MANNHEIM RECEPCIÓJÁHOZ A LENGYEL SZOCIOLÓGIÁBAN

A mannheimi tudásszociológia recepciójára a második világháború utáni lengyel szociológiában két tényező gyakorolt hatást: egyfelől a Lengyel Népköztársaság társadalompolitikai kontextusa, másfelől pedig a nyugati szociológiában megfigyelhető általános marginalizációs tendencia. A létező szocializmus legsötétebb fázisában, azaz a sztálinista időkben (1949–1956) és a „kis stabilizáció” időszakában (1956–1969)¹ Mannheim tudásszociológiája a hírhedt „burzsoá tudomány” részének számított. Ez az áltudományos és teljességgel ideológiai szitokszó azt a kifogást tartalmazta, mely szerint a mannheimi tudásszociológiában – mint sok más irányzatban a szellemi tudományokban – az az alapvető deficit rejlik, hogy megkülönbözteti magát az egyedül helyes, az „osztálystruktúra” és az „osztályharc” terminusaira alapozott „marxista tudománytól”. A „marxista tudomány” és a „pártos marxizmus” kifejezések tudvalevőleg sokkal inkább Karl Marx filozófiájának leninista-sztálinista szellemében átpolitizált instrumentalizálásával jöttek létre, mint magából a marxi filozófiából. A mannheimi tudásszociológia sorsát illetően nem volt lényegtelen az a körülmény sem, hogy éppen a tudás társadalmi meghatározottságának, a marxizmus – és különösen a „marxista tudomány” – számára központi szerepet játszó problematikája foglalkoztatta, és a marxista értelmezés alternatíváját nyújtotta. A lengyel „marxista tudomány” a mannheimi kihívásra elsősorban ignorálással válaszolt, továbbá azon ritualizált relativizmusvadászokkal, amelyek hangnemükben a Mannheimmel szembeni heves marxista kritikára emlékeztettek. Ez a kritika a német nyelvű „tudásszociológia-vita” előterében és keretében hangzott el már az 1920-as évek végén. A marxista kritikusok a kritika mindkét fázisában kiemelték, hogy bár Mannheim merített Marxból, ám a marxista tanítás egyfajta „liberális kiárusításával” mintegy mérsékelte a marxizmus tudományos és politikai-forradalmi erejét.² A Mannheim ellenében használt marxista „üres formulák” (az „üres formula” Ernst Topitsch-féle értelmezésében) párhuzamos retorikája nem kevérendő össze az „üres formula” társadalmi-politikai jelentésével – mivel ez a jelentés a mindenkori kontextustól függ. A létező szocializmus feltételei között mind a pártos marxizmus hatalmi pozíciójából megfogalmazott „relativizmus”-vád, mind pedig a „kiárusítás” vádja kirekesztő funkciót töltött be: Mannheim tudásszociológiáját mondhatni eltávolították a lengyel oktatásból és kutatásból.

Az elutasító kritikának volt köszönhető a standard mannheimi szövegek lengyel kiadásának hosszú elmaradása. A klasszikus tudásszociológia-tanulmány, amely elő-

¹ Ezek az évszámok természetesen nem jelölnek szigorú határokat, csupán orientációs pontként szolgálnak.

² Az 1928-as zürichi Német Szociológusnap dokumentációjához lásd MEJA–STEHRE 1982. A lengyel „pártos marxista” kritikához lásd SCHAFF 1958.

ször 1931-ben, a *Handwörterbuch der Soziologie* című, Alfred Vierkandt által kiadott műben jelent meg és amely később az *Ideologie und Utopie* teljes változatának ötödik fejezete lett, lengyelül már 1937-ben megjelent a Mannheimel is egyeztetett kiváló fordítás formájában a *Przegląd Socjologiczny* című folyóiratban, Walter Auerbach és Gustav Ichheiser jóvoltából (MANNHEIM 1937, 56–76). Ez a fordítás azonban a második világháborút követően nem került kiadásra. Az *Ideologie und Utopie* 1992-ben, tehát csak a fordulat után jelent meg először lengyel fordításban (MANNHEIM 1992). Ezzel szemben Mannheim „angliai korszakának” központi művét, az 1940-es *Man and Society in an Age of Reconstruction*, barátságosabban kezelték a létező szocializmus idején, s mintegy az 1970-es évek „Gierek-időszakának” bevezetőjeként, tehát Lengyelország nyugat felé történő relatív nyitása idején, 1974-ben meg is jelentették (MANNHEIM 1974). A kiadás létrejöttéhez bizonyára szükséges volt Mannheim angliai korszakában képviselt, a társadalmi tervezésről szóló eszméjének a reálszocialista nézőpont hivatalos verziójával való részleges rokoníthatósága. A konzervativizmusról szóló írás, amely 1986-ban, nem sokkal a Lengyel Népköztársaság megszűnése előtt jelent meg lengyel fordításban, az angol nyelvű változathoz képest kivonatokat tartalmazott. A kiadás rendkívül korlátozott volt, a szélesebb közönség számára gyakorlatilag hozzáférhetetlen (MANNHEIM 1986). Mannheim tudásszociológiai tanulmányai, amelyek 1964-ben kerültek kiadásra Németországban egy Kurt H. Wolff által összeállított Luchterhand-gyűjteménykötetben, a mai napig nagyon töredékesen férhetők hozzá lengyel fordításban.

A II. világháborút követően a nyugat-európai és az amerikai társadalomtudományok intellektuális klímája nem kedvezett a manheimi tudásszociológiának. Mannheim Károly röviddel a háború után meghalt. Az angliai száműzetés idején, különösen az 1940-es években, a demokratikus társadalom tervezésével és igazgatásával kapcsolatos kijelentéseivel, Mannheim nagyrészt revideálta a tudásszociológia „klasszikus” perspektíváját. Azon intenzív reakció, melyet a tudásszociológia váltott ki még az 1920-as évek végén és az 1930-as évek elején a német nyelvterületen, időközben évtizedekre elcsitult, az angol olvasók számára pedig nyelvi okokból többnyire nem volt hozzáférhető. Mannheim tudásszociológiai művét az 1940-es, 1950-es és 1960-as évek szociológiai elméleteinek legbefolyásosabb képviselői – akik ezekben az évtizedekben a szociológiai elméleti diskurzust meghatározták: például a strukturális funkcionalizmus megalapítója, Talcott Parsons, a csereelmélet két központi alakja, George C. Homans és Peter Blau, vagy a konfliktuselmélet fő képviselői, Lewis Coser és Ralf Dahrendorf – leginkább ignorálták, illetve a periférián kezelték, Mannheim hozzájárulását a társadalmi tudás kutatásához tehát messzemenően alábecsülték, eltekintve a ritka olyan kivételektől, mint Robert K. Merton és Edward Shils. Az akkoriban megjelent szociológiaelmélet tankönyvek vagy egyáltalán nem, vagy csak felületesen foglalkoztak Mannheim háború előtti munkásságával. Mellékesen megjegyezve: a mai napig kevésbé változott a helyzet ebben a tekintetben. Mannheim tudásszociológiája a későbbi tankönyvekben is csupán szűkszavúan került és kerül tárgyalásra. Kétségtelen, hogy ez az általános tendencia negatív hatással volt a nyugat-európai és az amerikai szociológia színvonalára. Mivel a második világháború után a nyugat-európai és az amerikai szociológia vitathatatlan vonatkoztatási keretnek számított a lengyel társadalomtudományi milió számára, így itt is bekövetkezett a manheimi tudásszociológia marginalizálása.

A két vázolt okból fakadóan a mannheimi tudásszociológia rangja viszonylag alacsony volt a második világháború utáni lengyel társadalomtudományokban. Mivel azonban nincs szabály kivételek nélkül, két – egy explicit és egy implicit – példára is utalnunk kell a korai 1960-as évekből. Mindkét esetben Mannheim tudásszociológiájából nyertek inspirációt a lengyel tudósok. Andrzej Walicki, a lengyel eszmetörténeti kutatás egyik vezető alakja 1964-ben jelentette meg első nagy tanulmányát *Konzervatív utópia* címmel a XIX. századi orosz szlavofilekről (WALICKI 1964). A címben megjelölt fogalom, valamint a tanulmány vezérgondolata közvetlenül és explicit módon Mannheimre vezethető vissza. Walicki, aki 1981-ben emigrált, később számos eszmetörténeti tanulmányt publikált angol nyelven és lengyelül.

Részletesebben szeretnék azonban kitérni az implicit példára. Stanislaw Ossowski, a lengyel nem-marxista szociológia 1963-ban elhunyt klasszikusa 1962-ben jelentette meg *A társadalomtudományok sajátosságai* című írását, amely máig egy fontos vonatkoztatási pontot jelent a „humanista” fejlődésvonal számára a lengyel szociológiában (OSSOWSKI 1967, 125–316).³ Amikor Ossowski 1957 és 1961 között a társadalomtudomány területén zajló viták típusaival kapcsolatos megfontolásait lejegyezte, akkori értékelését nagyon erősen motiválta a hivatalos marxizmus – az ő szemében – destruktív hatása a szociológiára, amely a létező szocializmus időszakában, s különösképpen a sztálinizmus alatt meghatározó volt (OSSOWSKI 1973, 98–119). Ezek a feljegyzések később a tanulmány *Nézőpontok, tézisek, direktívák. Reflexiók a viták típusairól* című fejezetében láttak napvilágot. Ossowski hangsúlyozta, hogy a társadalmi problémákról folytatott társadalomtudományi vita sokszor eldönthetetlen nézeteltérésekbe fordul át, ha az intellektuális tevékenység mögött politikai harc folyik. Ez különösen élesen akkor válik világossá, ha a vita egy jelenségnek a „tulajdonképpeni” okával, illetve a „végső instanciában” rejlő okokkal kapcsolatos diskurzus formáját ölti magára. Ugyanebben az időben – és a pártos marxizmus dominanciájáról szerzett hasonló tapasztalatokkal – írt egy másik lengyel szociológus, Jan Lutynski, a társadalomtudományokban megfigyelhető „manicheus beállítottságról”, ami kíméletlen dichotomizálást követel meg helyes és helytelen, pozitív és negatív, haladó szellemű és reakcionárius között (LUTYNSKI 1958, 18–44).⁴

Mannheim stílusában, ám a szövegeire tett utalás nélkül írt Ossowski arról a tendenciáról, mely egy nézőpont fontosságáról alkotott ítéletek abszolutizálásának irányába halad, és megkülönböztetést javasolt az aspektusstruktúra területén a tematikus preferenciák által előre meghatározott „kérdésfelvetés-aspektusok” és a különböző „álláspontok” által motivált „jellemzés-aspektusok” között: „Egy nézőpont abszolút fontosságára vonatkozó meggyőződés a »*problémafelvetés* (kérdésfelvetés: M. C.) *aspektusát*« a »*jellemzés aspektusává*« változtatja át a valóság egy metszetére tekintettel”. Ossowski egy ilyen művelet szemléltetésére hozza fel példaként Friedrich Engels azon meggyőződését, miszerint minden vallási harc osztályharc. Elvileg nemcsak a tematikailag szerteágazó kérdésfelvetések, de a szembeállított jellemzések sem ellentmondásosak, hanem kölcsönösen kiegészítik egymást. A látszólag egymásnak ellentmondó álláspontok „szociológiai relativizálása” azonban csupán a politikai vitán kívül lehetséges. Érdekes módon Ossowski arra utal, hogy „a társadalmi törekvések és cselekvési programok közötti konfliktusok elméleti viták formáját öltik magukra” –

³ Lengyelországban ez számít standard kiadásnak. A német kiadást lásd Ossowski 1973.

⁴ Ossowski utal Lutynskira és továbbfejleszti annak érvelését.

más szavakkal, a létkötött perspektívák közötti különbségek gyakran mint eldönthetetlen teoretikus viták jelennek meg.

A lengyel szociológiában az utóbbi évek sem váltottak ki széles körű érdeklődést Mannheimel kapcsolatban, alighanem azért, mert az általános – és gyakran felületes – érdeklődés a posztmodern iránt Mannheim életművét igazságtalanul az állítólag idejétmúlt eszmék lomtárába számúzta. Bizonyosan mondhatjuk, hogy Mannheim illő recepciója a lengyel szociológiában még várat magára.

TUDÁSSZOCIOLÓGIAI PILLANTÁS A SZÉLSŐJOBBDALISÁG-VITÁKRA ÉS A 'HATE CRIMES' NYILVÁNOS KONSTRUKCIÓI

A következőkben a saját kísérletemet fogom bemutatni, amely a nyilvános vitákat a mannheimi tudásszociológiából származó kutatási kiindulópont segítségével elemzi.⁵ Itt egy általános megfontolást kell előrebocsátanom. A nyilvános vitákkal egyfelől a beszédelemzés, másfelől a szociológia, illetve a politikatudomány foglalkozik. Az etnometodológiai beszélgetéselemzés nyomán a beszédanalitikai kutatás rendszert a beszélgetés- és interakciószerveződés szituatív strukturálásának – mint például a beszélgetés, az identitástulajdonítások, a témaváltások vagy az argumentatív-retorikai struktúrák szekvenciális rendjének – finom mikroanalitikai jelenségeit vizsgálja. Gyakran eltekint egy vita makroszociális, politikai és kulturális aspektusaitól. Szociológusok és politikatudósok ennek ellenére hajlanak a társadalmi, politikai és kulturális vitakontextussal kapcsolatos gyors és sematikus leegyszerűsített kommentárookra, anélkül, hogy figyelembe vennék a kommunikáció mikroszintjét és a valóság ezen a szinten zajló, lépésről lépésre történő megkonstruálását. Mannheim tudásszociológiája segíthet abban, hogy a nyilvános vitákról folytatott kutatás területén fölvázoljunk egy fajta „mikro-makro-kapcsolatot”.

A nyilvános viták, amelyeket itt nagyító alá kell vennünk, a szimbolikus elitek diskurzusának egy különösen fontos részét képezik. Egy társadalom szimbolikus elitjéhez tartoznak a publicisták, újságírók, szerkesztők, írók, az iskolai tankönyvek szerzői, papok, tudósok, szakértők, vállalkozók, értelmiségiek, mint ahogy a tömegsajtóban fellépő politikusok is – csoportok és személyek, akik közvetlen ellenőrzést gyakorolnak a nyilvánosan hozzáférhető tudás, a nyilvánosan legitim meggyőződések, valamint a nyilvános diskurzusok átfogó formája és tartalma fölött. A szimbolikus eliteknek különösen befolyásos szerepük van a releváns és irreleváns törekvések társadalmi hierarchiájának (az általánosan érvényes relevanciarendszernek), valamint a morális és esztétikai értékek nyilvános legitim hierarchiájának meghatározásában. A mai társadalmakban a szimbolikus elitek diskurzusa alulmarad a mélyreható mediatizálási és politizálódási folyamatokkal szemben, amit többek között a német szélsőjobboldaliság-vita tulajdonságai világosan mutatnak.

A SZÉLSŐJOBBDALISÁG-VITA TUDÁSSZOCIOLÓGIAI NÉZŐPONTBÓL

Kutatásomban irányadónak tekintetem az interpretatív szociológiának az értelemkonstitúció szabályaira és funkcióira irányuló általános kérdésfelvetését, és különösen az

⁵ A részletesebb kifejtéshez lásd CZYZEWSKI 2005. A továbbiakban az ebből a könyvből vett szövegrészekre támaszkodom.

etnometodológia alapeszméjét: az emberek elkerülhetetlenül és folyamatosan azzal vannak elfoglalva, hogy „magyarázhatóvá” (accountable) tegyék a világot (GARFINKEL 1967; CZYZEWSKI 1984). Míg az etnometodológusok érdeklődése a cselekedetek önmagukra vonatkoztatott „magyarázhatóságára” (accountability) irányul, amely a cselekedetekben és a cselekedetek által megy végbe – például, hogy egy kijelentés, amely válaszként lett megfogalmazva, miként interpretálja retrospektíve a megelőző kijelentést mint kérdést –, az én tanulmányom középpontjában ezzel szemben mintegy az *idegenre vonatkoztatott* „magyarázhatóság” áll, tehát egy olyan *magyarázhatóság*, amely különböző társadalmi eseményekre, például a szélsőjobboldali erőszakra vonatkozik, és amely beszámolók, kommentárok, magyarázatok révén, például a nyilvános kommunikáció keretei között valósul meg.

Empirikus szempontból azt a feladatot tűztem ki magam elé, hogy megvizsgáljam a németországi – és ezzel összehasonlítva a lengyel – szimbolikus elitek szélsőjobboldaliságról folytatott nyilvános diskurzusát. A kutatás központi kérdése így hangzott: Hogyan történik a „szélsőjobboldaliság”-témának, különösen „az idegenekkel szembeni szélsőjobboldali erőszak” témájának a bemutatása, megvitatása és kommentálása – egyszóval: hogyan teszik ezt „magyarázhatóvá”? Mivel a szélsőjobboldaliság, és mindenekelőtt a szélsőjobboldali erőszak különösképpen magyarázatra szoruló témának számít – más szóval, a nyilvános diskurzusban időről időre megfogalmazódnak a szélsőjobboldaliság és a szélsőjobboldali erőszak különféle és egymást részben kizáró magyarázatkísérletei –, így kutatásomban éppen a szélsőjobboldaliságra irányuló magyarázatkísérletek különböző típusainak és ezek kölcsönös polemikus egymásravezetéseinek a rekonstrukciójáról volt szó.

A szélsőjobboldalisággal kapcsolatos magyarázatkísérleteket két szinten elemeztem. Először megpróbáltam egy konkrét esetre alkalmazott beszéd- és szöveganalitikai rekonstrukció segítségével az interakciók és a sajtószövegek mikroszintjén megragadni a szélsőjobboldaliság megjelenési formáit és a rá vonatkozó magyarázatkísérleteket. Ez a rekonstrukció kiegészítő és javítófóliaként szolgált a tudásszociológiai rekonstrukció számára, amely a kutatás előrehaladtával egyre fontosabb szerephez jutott. Az 1990-es évek németországi szélsőjobboldaliság-vitájának tudásszociológiai rekonstrukcióján keresztül azután áttekintést nyertem a szélsőjobboldaliságra vonatkozó magyarázatkísérletek és az azokba rejtett politizálható gondolkodási formák és értékvonatkoztatott magatartások nyilvánosan releváns típusai fölött.

Tudásszociológiai szinten túlnyomórészt a Németországban 1992 augusztusa és 1993 januárja között kulmináló szélsőjobboldali erőszak körül kibontakozott diskurzust vizsgáltam. Ez idő alatt többek között gyújtogatások történtek a rostocki–lichtenhageni menekültszálláson, meggyaláztak Holokauszt-emlékhelyeket, és gyilkosságot kíséreltek meg Möllben. Ebben az időszakban a német jobboldali extrémizmus volt az egyik legfontosabb téma a nyilvános tömegmediális kommunikációban – nemcsak Németországban, hanem világszerte is. Számos, a szélsőjobboldaliság témakörében megjelent német szociológiai és szociálpszichológiai, valamint – társadalomtudományi irányultságú – publicisztikai mű és tanulmány szolgált a kutatás alapanyagául. A német források összességében a tömegmediális hírek részeként találhatóak tudományos kijelentések is, például szélsőjobboldaliság-szakértőkkel készült interjúk. Az adatok egy fontos része tematikailag releváns tömegmediális szövegekből származik, amelyek a nyilvános diskurzusban az általános közönségnek szóltak. Ide tartoznak többek között a riportok, filmek, talk-show-k, interjúk, beszámolók, kommentárok is, ame-

lyekben újságírók, politikusok és „hétköznapi emberek” nyilatkoznak. Németországgal ellentétben Lengyelországban a szélsőjobboldalissággal kapcsolatos kutatás és reflexió eddig még nem intézményesült önálló kutatási területként. A tudásszociológiai rekonstrukció lengyel forrásanyagához tartoznak az idevonatkozó újságtudósítások, kommentárok és televíziós műsorok is.

Tekintettel arra, hogy az 1992 és 1993 között a német nyilvánosságban lefolytatott vita a szélső jobboldalissággal történő összeütközés eddigi legfontosabb szakaszát jelenti, a kutatás egyfajta vonatkoztatási keretet kínált a németországi nyilvános szélsőjobboldalisság-vita más fázisaival, valamint más országok (köztük Lengyelország) szélsőjobboldalisság-vitáival történő lehetséges összehasonlítások számára. A németországi szélsőjobboldalisság-vita további szakaszait érintő kutatásaim lehetővé tették egyrészt annak megfigyelését, hogy miként alakultak át hosszú távon a szélsőjobboldalisság nyilvánosságban megjelenő konstrukciói Németországban, másrészt pedig az 1992 és 1993 között lefolytatott vita szerepének distanciáltabb értékelését. Egyéb hate crimesről szóló nyilvános vitákkal való összehasonlítás révén élesebbé vált a német szélsőjobboldalisság-vitáról alkotott kép. A jedwabnei gyilkosságokról folytatott lengyel, valamint az Egyesült Államok elleni 2001 szeptemberi terrortámadás által kiváltott nemzetközi vitával való összevetés új felismerésekhez vezetett a német szélsőjobboldalisság-vitával kapcsolatban, valamint hozzájárult a nyilvános szélsőjobboldalisság-viták területét jellemző specifikus hiányosságok kiegészítő kritikájához, és megnyitotta az utat a hate crimesről folytatott viták összehasonlító modelljének megalkotása felé.

A számos tematikus összefüggés között, amelyekhez a szélsőjobboldalisságra vonatkozó magyarázatkísérletek visszanyúlnak, négy alapvető tematikus súlypont jelölhető ki. Ezek a jobboldali extrémizmus szociális, történelmi, tömegmediális vagy politikai feltételeit emelik ki. A meghatározó különbség ezen magyarázatok között azonban nem a tematikus központ meghatározásában rejlik, hanem az argumentatív-retorikai felépítményben. A tematikai súlypontok mindegyike feldolgozható és elrendezhető retorikai-argumentatív módon a két ideáltípusban szembenálló argumentatív stratégia egyikével. Ezen stratégiák egy magyarázatkísérlet keretei között a rasszizmuskoncepció, vagy – általánosabban fogalmazva – az idegengyűlölet-koncepció státuszára vonatkoznak. Az egyik stratégia azon tényezők következményeként tekint a szélsőjobboldalisságra, melyeknek eredetileg nem volt köztük a rasszizmushoz, az idegengyűlölethez. Ezeket a magyarázatkísérleteket – analóg módon a szociálpszichológiában alkalmazott külső attribúálással – „külső” *hangnak* nevezem.⁶ Ennek értelmében a rasszizmus és egyúttal szélsőjobboldali erőszak okai kívül esnek azon a problématerületen, amely átfogja a rasszizmust (idegengyűlöletet) és a szélsőjobboldali erőszakot. A tematikára való tekintettel a „külső” hang különböző fókuszálásokat mutathat fel aszerint, hogy a megnevezett problématerület külső okaként szociális, történelmi, tömegmediális vagy politikai tényezőket emelnek-e ki. A másik stratégia szerint azonban a rasszizmus a maga szociális, történelmi, tömegmediális, illetve politikai kontextusában egyenesen a szélsőjobboldali erőszak kifejlődésének az alapfeltétele. Az efféle magyarázatkísérleteket nevezem – analóg módon a szociálpszichológiában alkalmazott belső attribúálással – „belső” *hangnak*. Ez tendenciaszerűen figyelmen kívül hagyja a kül-

⁶ A szociálpszichológiai attribúció-elmélet terjedelmes irodalmából elsősorban Fritz Heider klasszikus tanulmányát kell megemlíteni, amely már tartalmazza a külső (körülényre-vonatkoztatott) tulajdonság és a belső (diszpozicionális) tulajdonság közötti alapvető megkülönböztetést. (HEIDER 1977.) Ezt a vezérgondolatot később több szerző számos vizsgálatban fejlesztette tovább.

só okokat s a rasszizmus és szélsőjobboldali erőszak közötti összefüggések különböző területeire koncentrálnak.

A függelékben található 1-es, 2-es és 3-as diagramok a német szélsőjobboldaliság-vita érvelési rendszerét mutatják be.⁷ Az 1990-es évek német és lengyel vitáinak az összehasonlítása során mindenekelőtt egy általános hasonlóságot figyelhetünk meg: mindkét vita eredménytelen annyiban maradt, amennyiben egyik esetben sem egy differenciált és felismerésekre ösztönző szélsőjobboldaliság-vita folyt. Mindkét vitában túlnyomórészt az etnocentrikus – azaz a saját belső csoportra orientált – kommunikatív funkció érvényesült.⁸ Habár a német szélsőjobboldaliság-vitában a „külső” hang dominanciája érvényesült, a „belső” hang különböző változatai is teret nyertek. Ezenfelül a legtöbb német sajtó- és tudományos vita a „külső” és a „belső” hang közvetlen összeütközéséből állt. Az általam javasolt fogalmiságban a német szélsőjobboldaliság-vita *rituális káosz*ként jeleníthető meg, mint az egymást kölcsönösen kizáró nézőpontok hosszú ideje tartó terméketlen összecsapása, mely a nézőpontok reciprocitásához való igazodás demonstratív megszegése által ment végbe. A német nyilvánosságban kialakult helyzettel ellentétben a kilencvenes évek lengyel szélsőjobboldaliság-vitájában a „belső” hang jóformán alig volt képviselve, amint azonban megjelent, a szakértők azonnal kritika tárgyává tették komolytalanságát és emocionális jellegét. A lengyel vitát a „külső” hang egymást kölcsönösen kiegészítő variánsainak teljesen meddő változtatása jellemezte. Elmaradt a „belső” hanggal való komolyabb konfrontáció. Az általam javasolt fogalmiságon belül a lengyel vita rászolgált a *ceremonia* megjelölésre. Ez a nézőpontok reciprocitásához való felületes igazodásból következik, amikor is fontos alternatív nézőpontokat hagytak figyelmen kívül.

Azt is fel lehetett mutatni, hogy a „külső” és a „belső” hang közötti különbséggel további diskurzusanalitikai és tudásszociológiai jelenségek egész sora van szisztematikusan összekötve. Ez a megállapítás egyfelől lehetővé tette az 1990-es évekbeli német és lengyel szélsőjobboldaliság-viták összehasonlításának elmélyítését, másfelől pedig hozzájárult a kommunikatív „sajátosságoknak”, illetve a nyilvános vitákban elfoglalt létehez kötött – a szó köznapi értelmében: ideologikus – pozíciók sajtóságosan koordinált kifejezőeszközeinek koncepcionális meghatározásához. A sajtóságos tulajdonságok hosszú listájából itt két pontot fogok említeni, amelyek közvetlenül Mannheim Károly és Norbert Elias koncepcióival függenek össze.

LÉTKÖTÖTT PERSPEKTÍVÁK

Az egymással szembenálló argumentatív stratégiák (a „külső” és a „belső” hang) alig összeegyeztethető ellentéteket rejtenek magukban, mivel két különböző, egymást kölcsönösen kizáró – manheimi értelemben vett – létkötött nézőpont mellett kötelezték el magukat. A „külső” tényezőkre utaló magyarázatkísérletek, a szélsőjobboldaliság-vita résztvevőinek individuális motivációtól függetlenül, afelé tendálnak, hogy az erőszakos tetteket – legalább részben – az erőszaktevő ellenőrzésén kívül álló erők – úgymint a „munkanélküliség”, a „szétzilált családi élet”, a „perspektívanélküliség” – következményeként határozzák meg. A „külső” magyarázatkísérletek következőképp lényegében *tettes-felmentők* – csak hogy használjuk azt a fogalmat, amelyet Birgit

⁷ A diagramok pontosabb magyarázatához lásd CZYZEWSKI 1984, 211–228.

⁸ Az „etnocentrikus” kommunikatív funkció fogalmára a továbbiakban visszatérek.

Rommelspacher javasolt Wilhelm Heitmeyerrrel szembeni fontos kritikájának összefüggésében (ROMMELSPACHER 1991, 75–87).

A „külső” magyarázatkísérletek az erőszaktevő morális és politikai felelősség alóli legalább részleges felmentését implikálják. Hozzá kell tenni, hogy a „belső” magyarázatkísérletek – a „külső” hanggal ellentétben – lényegében *tettes-kritikusak*, mert legfőképpen az erőszakos cselekedetek jelentőségtorzító (idegenellenes, rasszista, antiszemita) dimenzióinak kritikai analízisével foglalkoznak. Ezáltal szembesítik az elkövetőket és miliőjüket azon felelősséggel, amelyet erőszakos tetteikért kell viselniük.

A létkötött és az érdekközvetítő gondolkodás két változata – az ideologikus (valóságot elfedő és a status quo-t az uralkodó csoport szempontjából konzerváló) és az utópikus (a valóságot szétfeszítő és – egy alávett csoport érdekében – egy jövőbeli társadalmi változásra irányuló) gondolkodás – közötti mannheimi megkülönböztetés itt válik használhatóvá. Amennyiben azt a tényállást vesszük figyelembe, hogy egyfelől a szélsőjobboldali elkövetők a társadalom tagjai (s egyidejűleg tagjai a társadalom meghatározó etnikumának is), s hogy másfelől az áldozatok a társadalom idegen vagy szociálisan marginalizált tagjai (például mozgáskorlátozottak és hajléktalanok), úgy a „külső” hangot ideologikusnak, azaz valóságot elfedőnek, a „belső” hangot pedig utópikusnak, azaz status quo-t problematizálóknak nevezhetjük.

A MI–ŐK ALAKZATOK KERETÉBEN TÖRTÉNŐ POZICIONÁLÁSOK

A „külső” hang és a „belső” hang ellentétes létkötött perspektívái közötti különbség az eliasi értelemben vett mi–ők alakzat két, egymást kölcsönösen kizáró változatából ered (ELIAS 1986). A mi–ők alakzatban való pozicionálás a kommunikatív folyamatok konstitutív szintjén történik, továbbá elkerülhetetlen, azaz a kommunikációs folyamatok minden fajtájában és fokozatában megjelenik. A szélsőjobboldaliság-arénában való pozicionálás a szélsőjobboldali erőszak helyzetében való elementáris pozicionálásra vezethető vissza, ahol az ember vagy elkövető, vagy áldozat. Természetesen egy erőszakhelyzetben az ember lehet pusztán néző is. Egy külső megfigyelő azonban szinte soha nem tud teljes mértékben távolságot tartani, és gyakorlatilag minden esetben, ha fizikailag kívül is marad a helyzeten, például érzelmileg akkor is állást foglal.

A szélsőjobboldaliság-vitában az ember mi–ők alakzatban pozicionálja magát, amikor a magyarázatkísérlet meghatározott argumentatív struktúráját alkalmazza. Erre két szignifikáns lehetőség van: az egyik esetben a „mi”-n osztozhatunk a tettel, az áldozatot pedig az „ők”-höz rendeljük hozzá. A másik esetben a „mi”-ben az áldozattal osztozunk, miközben az elkövetőt az „ők”-höz soroljuk.

A „külső” hang logikája az első lehetőség útján lép működésbe, amikor az elkövetőket bezárják a „mi”-be, az áldozatokat pedig az „ők”-be. Ezen logika identitásanalitikai aspektusa akkor bizonyul problematikusnak, ha az idegenellenességhez képest külső argumentáció a saját társadalomból származó szélsőjobboldali erőszaktevőkre vonatkozik. Ha a „saját” erőszaktevőket szimbolikusan a közös „mi”-be vonjuk be, az áldozatokat viszont kizárjuk ebből, és szimbolikusan kiutasítjuk az „ők”-be, akkor magyarázatkísérletünk révén – függetlenül a pszichológiai motivációktól és a világnézetre vonatkoztatott magatartástól – effektíve az *etnocentrikus funkció* valósul meg: a tetteseket argumentatíve a védelmünkbe vesszük, miközben az áldozatok kifejezetten nem részesülnek argumentatív védelemben. A hagyományos csoportlojalitás indirekt megerősítést nyer az argumentáció közvetítésével.

Az „etnocentrikus” itt kizárólag a „saját belső csoportra irányulót”, illetve „a saját belső csoportot mérceként kezelőt” jelent. Az „etnocentrikus funkció” és az „etnocentrikus magatartás” tehát mint identitásanalitikai fogalmak értendők, részben hasonlóan ahhoz, ahogy azt William Graham Sumner eredetileg javasolta. Az etnocentrizmus – így Sumner – majdhogynem természetes módon kapcsolódik össze a csoportléttel, és kisebb vagy nagyobb mértékű provincializmust, valamint a relatíve elszigetelt csoportok kulturális korlátozottságát jelenti. Szükséges volna kiemelni, hogy az efféle etnocentrizmusnak semmi köze sincs a – különösen az Adorno és munkatársai által, a náciizmus szociálpszichológiai aspektusaival kapcsolatos klaszszikus kutatása során kialakított – végzetes fogalmi konnotációkhoz; eszerint az etnocentrizmus, az antiszemitizmussal együtt, a gazdasági konzervativizmus, az antidemokratikus tendenciák és a tekintélyelvű személyiség fasisztoid szindrómájának jelenségkörébe tartozik. Sumner ugyan hangsúlyozta, hogy az etnocentrizmus gyakran egyfajta felsőbbrendűségi érzés, sőt a más csoportokkal szembeni megvetés által jut kifejezésre, a kommunikáció területén érvényesülő „etnocentrikus funkció”-val való kapcsolatban azonban itt nem feltételeznek pszichológiai összefüggést (SUMNER 1960, 27–28; ADORNO 1950).

A „belső” hang szerint a pozicionálás éppen fordítva megy végbe: egyfelől a „saját” elkövetőket kizárják a „mi”-ből, és az „ők”-höz rendelik hozzá, a másik oldalról pedig az áldozatokat fogadják be a „mi”-be. Amennyiben az idegenellenességhez képest belső argumentáció – önkritikusan – a saját társadalmon belüli erőszaktevőkre vonatkozik, akkor az – az etnocentrikus funkcióval ellentétes – *excentrikus funkciót* valósít meg, amely átlépi a hagyományos csoportlojalitás határait. Az „excentrikus” kifejezés a Helmuth Plessner által kidolgozott excentricitás-konceptióra, illetve az „excentrikus pozicionalitásra” vezethető vissza (PLESSNER 1981, 419–425; PLESSNER 1982, 399–418; PLESSNER 1982, 201–387, 419–434).

Plessner az „excentricitás” különböző formáit egy önmagán – kifejezési és viselkedési módok segítségével – állandóan túllépő testi személyre vonatkoztatja, így itt az „excentricitással” a kommunikáció területén azon lehetőségekre utal, hogy a nyilvános vitaaréna keretei között argumentatív leszámoljon saját – társadalmilag szerzett és mintegy tehetetlenné vált – etnocentrikus csoportlojalitásával. Részben hasonlóan ahhoz, mint amikor a nevetést az emberi magatartás excentrikus pozicionalitása allegóriájának tekintjük, ami lehetőséget nyit a nevetés esetében az excentrikus lét hatáira adott reakciók megértésére. Az „excentricitás” koncepciója a kommunikáció területén esélyt kínál arra, hogy felismerhessük a kommunikáció etnocentrikus sajátosságait. Azonban az emberi kifejezések területével ellentétben, ahol az excentrikus pozicionalitás az alapvető tulajdonság, az excentrikus kommunikáció kivételnek számít, és sokkal inkább egy kívánalmat és kritikai mércét fejez ki.

A szélsőjobbaldaliság-vita mindkét külső pozíciója, az „*extrém külső*” hang, és az „*extrém belső*” hang⁹ az ideológiai pozíciók és az alakzati pozicionálások tekintetében is sarkított s egyúttal irányultsága előítéletekkel terhes. Az „*extrém külső*” hang (az „objektív” magyarázat mondjuk: a külföldiek maguk hibásak) nem csupán szélsőségesen tettes-felmentő, de áldozatot terhelő is, mivel – a tettes/áldozat-megfordítás alapján – az erőszakos cselekmények elkövetéséért való felelősséget az erőszak áldozatainak tulajdonítja. Következésképpen az etnocentrikus funkció az „objektív” magyarázat keretében bontakozik ki a legerőteljesebben. Hiba volna azonban a szembenálló „ext-

⁹Lásd Függelék 3. diagram.

rém belső” hangnak (az „Ossi”-magyarázat mondjuk: az Ossik már csak ilyenek) egy ellentétes, a tetteket szélsőségesen elmarasztaló, sőt mi több, önkritikusan excentrikus funkciót tulajdonítani. Ez ellen egyedül az ilyen megnevezések pozitív konnotációi szólnak. Mivel az Ossi-magyarázat legtöbbször Kelet-Németországon kívül születik – például nyugatnémet és lengyel oldalon –, nem gyakorol önkritikát, hanem (a kelet-németekkel szembeni formális panasz segítségével) sokkal inkább egy – határozott keletnémet ellenes – etnocentrikus funkciót valósít meg.

Az alakzatfogalommal tárulnak fel a szélsőjobbaldaliság-vita tudásszociológiai összefüggéseinek identitásanalitikai aspektusai, mivel az erőszaktevőket az adott körülmények között a saját társadalmuk, illetve etnikumuk tagjaiként, az áldozatokat pedig túlnyomórészt idegenekként – vagy a társadalom szociálisan marginalizált tagjaiként – észleli. A magyarázatkísérletek által történő pozicionálásban tehát egy „külső”, vagy egy „belső” *identitáskonstrukció* rejlik. Az elkövetők és az áldozatok „mi”- és „ők”-kategóriákhoz történő hozzárendelése elkerülhetetlenül nagyon erős, identitásra vonatkoztatott aspektusokat is maga után von abban az esetben, ha az elkövetők és az áldozatok közötti különbséget szignifikáns csoportthovatartozási sajátosságokkal – mint az etnikai idegenség vagy a szociális marginalizáltság – hangsúlyozzák ki. Hozzá kell fűzni, hogy sok nacionalista tradícióban az etnikai vonatkozású idegenellenesség közvetlenül összefügg a szociálisan marginalizált csoportokkal szembeni megvetéssel.

Ki kell emelni azonban, hogy itt Norbert Elias alakzatfogalmát egy fontos szempontból „hűtlenül” használom. Elias Mannheim Károly gondolkodásának létkötöttség-konceptióját illetően úgymond szükségtelenül tette föl az „i”-re a pontot azzal, hogy az egy alakzatban való pozicionálást – tendenciaszerűen szociologisztikus módon – túlságosan is úgy tekintette mint egyfajta hatalomszociológiai „nulladik órát”, és mint az értelmezési folyamatok, következésképpen perspektivisztikusan feltételezett nézetkülönbségek „mögé kerülhetetlen” alapjait. Az alakzatfogalmat itt – Elias-szal ellentétben – inkább interpretatív szempontból közelítem meg. Eszerint az idegenellenességhez képest külső vagy belső magyarázatkísérletek csak azután valósítanak meg pozicionálásokat, ha – érvelés segítségével – kialakítottak egy megcsonkított világméretet, amely a tettesek és áldozatok „mi” és „ők” kategóriák szerinti elrendezését tartalmazza.

A pozicionálás-fogalom interpretatív „megfordításával” együtt jár egyfajta diskurzusra vonatkoztatott fogékonyabbá tétel is. Amikor bizonyos módon érvelünk a szélsőjobbaldalisággal kapcsolatban, kétféle dolog történik: egyfelől (tudásszociológiaiilag tekintve) egy társadalmilag előzetesen adott álláspontnak adunk lehetőség szerint kifejezést, másfelől viszont (interpretatív tekintve) megnyilvánulásunk révén – a mi/ők-alakzatokban megnyilvánuló „külső” vagy „belső” pozicionálás formájában – egy rövidített világméretet állítunk a nyilvános diskurzus terébe, ami az adott kontextusban etnocentrikus vagy excentrikus funkciót tölthet be.

Következésképpen az alakzat fogalma itt *alakzatanalitikai kritikai standard*ek megfogalmazására is szolgál. A kritériummeghatározás szempontjából döntő ebben az összefüggésben a kommunikatív funkció, amely a „saját” szélsőjobbaldaliságról való érvelésen keresztül nyer kifejezést. Egy érvelés a saját kollektív identitás vonatkozásában vagy etnocentrikus (saját belső csoportra irányuló) vagy excentrikus (saját belső csoportra való orientálódáson túllépő) funkciót realizál. Ezen különbség szociológiai értelme a diskurzív identitáskonstrukcióval kötődik össze.

Ha a „saját” szélsőjobboldaliságról (vagy a „saját” hate crimesről) folytatott vitákat tudásszociológiailag (és egyúttal identitásanalitikai szempontból) vizsgáljuk, meg kell állapítanunk, hogy a „külső” hang egy társadalmilag releváns hiányosságra mutat rá: nolens volens etnocentrikus funkciót valósít meg, mielőst argumentatív védelmébe veszi a „saját” tetteket, és a karnyújtásnyira levő, „polgárközele” nézőpontot teszi magáévá. A programatikus szociális kritika így válik egy fontos szociális tekintetben kritikátlaná. A „saját” erőszaktevőkre vonatkozó „belső” hang a „külső” hangnak a társadalomtudományok területén, a tömegmédiумokban és a társadalomban való dominanciájára adott ellenreakció – és ezzel a saját rasszista tradíciók önkritikus feloldozásához kíván hozzájárulni.

A HATE CRIMES NYILVÁNOS KONSTRUKCIÓI TUDÁSSZOCIOLÓGIAI NÉZŐPONTBÓL

A fentiekben vázolt elemzésből következik, hogy a kritériális különbség az 1990-es évek szélsőjobboldaliság-vitájában azzal a kérdéssel kapcsolódott össze, hogy vajon az idegenellenesség, illetve az idegengyűlölet az erőszak tulajdonképpeni kiváltó okaként (így a „belső” hang), vagy – magával az erőszakkal együtt – sokkal inkább az idegenellenességhez képest külső tényezők (így a „külső” hang) effektusaként értelmezendők. A szélsőjobboldali erőszaktevők elismerik – nem egészen kelletlenül –, hogy cselekedeteiket az idegenekkel szembeni gyűlölet motiválta. A szélsőjobboldaliság-szakértők eltérnek egymástól a tekintetben, hogy az erőszaktevő saját idegengyűlölő kulturális forrásait (így a „belső” hang), vagy pedig az idegengyűlölethez képest külső társadalmi előfeltételeket (így a „külső” hang) – illetve az áldozatokat (így az extrém „külső” hang) – teszik felelőssé. A „belső” argumentáció távolságot tart az erőszaktevő nézőpontjától, és az erőszak áldozatának nézőpontjába helyezkedik: a „saját” erőszaktevőket szimbolikusán kizárja a „mi”-ből, és az „ők”-höz rendeli hozzá, miközben az idegen áldozatok – szimbolikusán – a „mi” tagjai lesznek. A másik perspektíva – azzal, hogy az erőszaktevőket szimbolikusán a védelmébe veszi, és szimbolikusán be is vonja őket a „mi”-be, miközben az áldozatot egyidejűleg az „ők” kategóriához rendeli – alapvetően tettesorientált.

A kutatás tárgyával kapcsolatos újabb belátásokhoz összehasonlítás útján juthatunk el – erről az egyszerű elvről, amely többek között az úgynevezett *grounded theory* alapját képezi, az erőszak szociológiája gyakran megfelel. Elemzésem súlypontjára nézve ez a következőt jelenti: a német szélsőjobboldaliság-vitában akkor tehetünk szert újabb belátásokra, ha tekintetbe vesszük az e vitának megfelelő összehasonlító vonatkozási keretet. Valószínű, hogy egy, a szélsőjobboldaliság-vita kontextusában értelmezett „belső” hang és „külső” hang közötti különbségtétellel analóg eltérés minden olyan vitában egyetemesen kirajzolódik, ahol a hate crimes háttéréről folyik a diskurzus. Röviden, a hate crimes olyan bűncselekményekként definiálhatóak, melyeket közvetlenül egy előítélet, illetve egy csoporttal – amelybe a tettes az áldozatát besorolja – szemben táplált gyűlölet motivál. A hate crimes itt javasolt összehasonlítási kísérlete szempontjából releváns példák: a szélsőjobboldali erőszakos cselekmények, az iszlám terrorizmus és az antiszemita pogromok. Azzal rendszerint valamennyi szembenálló fél egyetért a hate crimesről szóló viták során, hogy egy-egy erőszakosorozatot vagy egyedi erőszakos cselekményt közvetlenül egy csoportnak egy másik csoporttal szembeni gyűlölete vált ki, függetlenül attól, hogy például a Németországban

menedékjogot kérőkkel szembeni szélsőjobboldali erőszakhullámról, iszlám terroristák New York-i World Trade Center elleni 2001. szeptember 11-i támadásáról, vagy a lengyel lakosok 1941. július 11-i zsidó szomszédaikkal szemben elkövetett jedwabnei gyilkosságairól van szó. A gyűlöletért való felelősség az, ami ezen és a hate crimesről folyó sok más eszmecsere esetében a vita tulajdonképpeni tárgyát képezi. Gyakran vehemens vita folyik arról, hogy a gyűlöletet, amely a tettet nyilvánvalóan és vitathatatlanul az erőszakhoz vezette, mélyen gyökerező, a gyűlölethez nem kapcsolódó okok kondicionálták (így a „külső” hang – analóg módon a szociálpszichológiában használatos külső attribuíálással), vagy pedig sokkal inkább a gyűlölet kultúrájának a következménye (így a „belső” hang – analóg módon a szociálpszichológiában használatos belső attribuíálással). Ezzel a „belső” és a „külső” hang közötti különbség egy általánosított dimenzióként jelenik meg, amely egy a *grounded theory*-ben posztulált átmenetet tesz lehetővé az egy adott területre vonatkoztatott elmélet és a formális teória között (STRAUSS 1991).

Azon interpretációs eljárások, amelyek a hate crimes magyarázatkísérleteinek kialakításával függenek össze, elsősorban két értelmezési folyamatból állnak. Az egyik szerint tisztázni kell, hogy a hate crime-t a saját vagy az idegen csoport tagjai követték-e el, tehát hogy egy „saját”, vagy egy „idegen” hate crimeről van-e szó – például, hogy (német szempontból) a „saját” német jobboldali extrémizmusnak, vagy pedig (európai szempontból) az „idegen” iszlám terrorizmusnak a számlájára írható-e. A negatív cselekedetekre vonatkozó tettességet így a csoportthovatartozás alapján ítélik meg. A másik szerint a „külső” és a „belső” hang között választanak, azaz megállapítják, hogy hate crime-t vajon (tendenciaszerűen vagy egyértelműen) a „külső” hang vagy a „belső” hang segítségével kell-e magyarázhatóvá tenni. Az egyik és a másik hang közti választással a mi/ők-alakzatok keretében történő pozicionálás alapváltozatainak valamelyike valósul meg: az egyik esetben (a „saját” illetve az „idegen”) erőszaktevők a „külső” hang révén – szimbolikusan – a „mi”-be vonódnak be, miközben az áldozat az „ők”-kategóriájába kerül, a másik esetben pedig az erőszaktevők lesznek kizárva a „mi”-ből, és kerülnek az „ők”-be, ahol az áldozatok a „mi” tagjaivá válnak. Ugyan lehetséges a hangok keveredése, polemizáló hevületükben azonban a vita résztvevői nem hajlanak a komplex és integrált álláspontok kialakítására. A saját és az idegen pozíciók tendenciaszerűen leegyszerűsítő és sarkítottak, többek között a hangokat tekintve is.

Összefoglalva: Egy „saját”, illetve egy „idegen” hate crime a „belső” hang és a „külső” hang segítségével tehető megmagyarázhatóvá. Ennek megfelelően a hate crimes-ra vonatkozó magyarázatkísérletek négy alapváltozatát különböztethetjük meg:

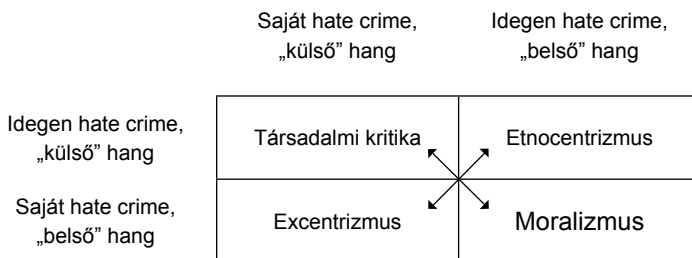
	Saját hate crime, „külső” hang	Idegen hate crime, „belső” hang
Idegen hate crime, „külső” hang		
Saját hate crime, „belső” hang		

4. diagram

A magyarázatkísérlet négy alapváltozata egyikének konstans előnyben részesítése egy – esetleg az alkalmazott magyarázatkísérlet háttérében álló – többé vagy kevésbé szilárd attitűdre vagy *világnézetre vonatkoztatott magatartásra* is utalhat (lásd 5. diagram). A „saját” valamint az „idegen” hate crimesra következetesen alkalmazott „külső” hang, amely szociologizáló szemmel a társadalomra bizonyos mértékben vádlóan, míg a tettesre úgyszólván megértően tekint, *szociálkritikus magatartásról* tanúskodik: mindig a társadalom (például a szociális igazságtalanság, munkanélküliség, társadalmi elidegenedés, politikai- és gazdasági krízishelyzetek és változások, anómiás háborús állapotok, a kolonializmus utóhatásai, a globalizált neokolonializmus, a Nyugat civilizatórikus inváziója stb.) teszi a tettest tettessé. Az átlósan ellentétes *moralisztikus magatartás* következetesen a „belső” hanggal operál, az elkövető kulturális és lokális-történeti miliőjét teszi felelőssé, függetlenül attól, hogy vádja az „idegen”, vagy a „saját” tettes ellen irányul. A moralizmus sem menti fel a tetteseket mint cselekvő szubjektumokat, akik, noha a gyűlölet kultúrájában – a rasszizmus, antiszemitizmus kultúrájában, vagy egy szélsőségesen Nyugat-ellenes kultúrtradícióban – nőttek fel, nem voltak képesek arra, hogy távoltartsák magukat saját kulturális közegük befolyásától. Míg az alkalmazott hang tekintetében a szociálkritika és a moralizmus ellentmond egymásnak, az egységes mérce alkalmazásában tanúsított következetességet illetően rokonságot mutatnak. Ezt a következetességet az teszi lehetővé, hogy a szociálkritika és a moralizmus a tettesek csoportthovatartozását úgyszólván „kikapcsolja”, és hagyja, hogy a „saját”, illetve az „idegen” hate crimesra egyformán érvényes morál vezesse őket.

A másik átló a két további, világnézetre vonatkoztatott magatartásra mutat, amelyek, attól függően, hogy „saját” vagy „idegen” hate crimesról van szó, mindenkor egy kettős mérce másik variánsát alkalmazzák. Az *etnocentrikus magatartás* a hagyományos csoportlojalitás követelményeinek felel meg, és kedvel gyakorolja a végső attribúciós hibát: a „saját” hate crimest itt a „külső” hanggal, az „idegen” hate crimest pedig a „belső” hanggal teszik magyarázhatóvá. Így például Németországban a „saját” szélsőjobbaldaliság a rendszerváltással, munka- és perspektívanélküliséggel – és Lengyelországban a lengyel nézőpontból „saját” gyilkosságok Jedwabne-ben az anómikus háborús állapotokkal – magyarázható, amellyel szemben az iszlamista terrorizmus mint az iszlám fundamentalizmus militáns szárnyát tápláló gyilkos gyűlölet eredménye nyer értelmet. Az etnocentrikus magatartás szabad teret nyit a saját csoporttal szembeni pozitív sztereotípiák, valamint az idegen csoporttal szembeni negatív sztereotípiák kibontakozásának és átadásának. Az *excentrikus magatartás* ezzel ellentétben egy tükörképszerűen szembeállított kettős morál által manifesztálódik, és szisztematikusan ellenszegül a hagyományos csoportlojalitás követelményeinek: a „saját” hate crimest itt a „belső” hanggal, úgyszólván önkritikusan és önvádlón, míg az „idegen” hate crimest a „külső” hanggal – amely a tettel szemben bizonyos mértékben kímélő és megértő – teszik magyarázhatóvá. Egy ilyen, kétféle mércét alkalmazó morál, nem ritkán programatikusan, mint egyfajta kultúra-alternatíva értendő, például mint „political correctness”, mivel kötelességet érez a hagyományos etnocentrikus tendenciákkal való szembeszállásra. Ezt követően Németországban a „saját” szélsőjobbaldaliságot a rasszizmus vagy a történelem hiányos feldolgozásának következményeként interpretálják, ahogy Lengyelországban a „saját” jedwabnei gyilkosságot mint a tradicionális lengyel antiszemitizmus eredményét. Ezzel szemben az iszlám terrorizmust az amerikai külpolitikában érvénye-

sülő hegemoniális tendenciák, valamint az Észak és Dél közötti jóléti különbségek eredményeként értelmezik.¹⁰

5. diagram

A hate crimesra vonatkozó magyarázatkísérletek fentiekben vázolt összehasonlító modellje két alapszabályon nyugszik. Egyfelől – mint már világossá vált – a modell szerkezete abból áll, hogy a hate crimesra vonatkozó magyarázatkísérletek kulcskategóriája két irány szerint dimenzionált: Egyrészt tekintettel a „saját” vagy „idegen” hate crimesra, másrészt pedig a „külső” vagy „belső” hangra. Másfelől az elemzési lépések lefolyása lényegében megfelel a Mannheim Károly által megfogalmazott kutatáslogikai ajánlásoknak. Mannheim korai írásaiban megállapítja, hogy a tudásszociológiai vizsgálódás három lépésből áll. Elsőként a „gondolkodási stílus” (például az ókonzervatív gondolkodást) kell analitikusan elkülöníteni és „morfológiailag” (azaz a retorikai-argumentatív tulajdonságokra tekintettel) leírni, s ezt követően egy „immanens világnézetanalízis” keretében fel kell tárni – a gondolkodási stílus által kifejezésre jutó – kulturálisan formált „alapintenciót”, illetve „világakarást” (például a romanticizmust). Végezetül – „a tulajdonképpeni szociológiai feladatként” – a háttérben működő társadalomstrukturális erőket (például a társadalmi struktúra XIX. század eleji változása Németországban) kell megvizsgálni.¹¹ Az én elemzésemben a manheimi „gondolkodási stílus” fogalma az argumentáció területén három jelenségnek feleltethető meg: az „argumentatív pozícióknak” egy vitában, például a „szociológiai alapnak” a szélsőjobboldalosság-vitában;¹² az argumentatív toposzoknak, például a „külső” hanggal összefüggő elbizonytalanítás-toposznak; és mindenekelőtt az általánosított hangok-

¹⁰ Itt a mindenkori vita több fontos jellemzőjétől eltekintek. Így például a jedwabnei gyilkosságokról szóló lengyel vitában többek között az az érvelés játszott fontos szerepet, miszerint a lengyel elkövetők tettét a zsidók szovjethatalommal való korábbi kollaborációja motiválta. Ennek az érvelésnek a szélsőségesen „külső” hanggal adhatunk nevet, mivel a *hate crime*-ért viselendő felelősséget az áldozatokra hárítja, és ezáltal a tettes/áldozat-megfordítás előítéllettel teli (ebben az esetben antiszemita) érvelési stratégiáját alkalmazza. A szélsőségesen „belső” hang a jedwabnei gyilkosságokat illetően azon az állásponton van, hogy egészen egyszerűen minden lengyel antiszemita. Az USA elleni terror háttérével kapcsolatos nemzetközi vitában is megjelent mindkét hang extrém verziója: a szélsőségesen „külső” hang arra a formulára épült, hogy maguk az „amik” voltak a bűnösök, azaz az Amerikával szembeni gyűlöletért, és az ellene irányuló terrortámadásokért Amerika egyedül viseli a politikai és morális felelősséget. A szélsőségesen „belső” hang az iszlám egész kultúráját megvádolta az állítólagos civilizálatlan és agresszív vonásaiért. A szélsőségesen „belső” és a szélsőségesen „külső” hangok erős lábakon álló sztereotípiákon alapulnak, így egy másik pozícióval való lehetséges argumentatív konfrontáció területén kívül állnak.

¹¹ Ezt az eljárást Mannheim Károly részletesen bemutatja és igazolja a konzervativizmusról szóló írásában. Ehhez lásd MANNHEIM 1984. A három lépést Mannheim explicit módon többek között a *Das Problem einer Soziologie des Wissens* című tanulmányában fogalmazza meg. (MANNHEIM 1970, 385.)

¹² Lásd Függlék, 1. diagram.

nak, például a „külső” hangnak a szélsőjobbaldaliság-vitában.¹³ A kulturálisan formált „alapintenció” vagy „világakarás” pandanját azon komplex terület formájában találja, amely két jelenséget fog át: a kommunikatív funkciók és a világnézetre vonatkoztatott magatartások jelenségét.¹⁴

Mellékesen megjegyzendő, hogy a Mannheimhez való visszanyúlás ezen a ponton világossá teszi, hogy a kommunikatív funkciók és a világnézetre vonatkoztatott magatartások esetében sem individuális, hanem kultúrára vonatkozó „intenciokról” van szó. Mannheim a harmadik lépésben – a szociológiai tradícióknak megfelelően – akarja megvilágítani a társadalmi tudás objektív szociálstrukturális előfeltételeit. Elemzésemben azzal követem az interpretatív fordulatot, hogy a kommunikatív funkciók és a világnézetre vonatkoztatott magatartások által végbemenő pozicionálások a mi/ők-alakzatok keretei között a valóság nyilvános konstrukcióiként nyerneket értelmet. Az interpretatív átértelmezés során a manheimi kutatáslogikai sor harmadik – szociálstrukturális – lépése elveszti önállóságát, és a kutatás második – lényegében tudás- és kultúrszociológiai – lépésének kiegészítő aspektusa lesz.

A manheimi eljárás interpretatív átértelmezése nem valamiféle programatikus lemondás a szociális struktúrákra vagy a szociális szervezetre irányuló kutatásról, hanem sokkal inkább azon kutatási preferenciának köszönhető, amely a nyilvános kommunikáció tulajdonságaival és a nyilvános kommunikáció társadalmi folyamatokra gyakorolt hatásával kapcsolatos kérdésfelvetésekre fókuszál. Ezen témák előnyben részesítését nem csupán Harold Garfinkel, Erving Goffmann és más interpretatív szerzők motiválták, hanem a Mannheim óta végbement masszív kulturális és társadalmi átalakulás is. Bár dinamikus és a résztvevők által nagyjából nem tudatosított volt az a valóság, amellyel Mannheim konfrontálódott, azonban sokrétegű felépítésében is, lényegét tekintve átlátható volt a klasszikus tudásszociológiai eszköztár segítségével. Az egymástól elválasztott és különböző érdekeket követő szociális csoportok közötti konkurenciaharcból nőttek ki a világosan beazonosítható, csoportra vonatkoztatott világnézetek, amelyek jellegzetes gondolkodási stílusokban fejeződtek ki. A klasszikus tudásszociológia a gondolkodási stílus, a világakarás és a szociális struktúra kutatáslogikai folyamatsorának javaslatával azt tűzte ki feladatául, hogy mintegy visszafele föltárja a társadalmi tudás kialakulásának folyamatát. A manheimi tudásszociológia ezáltal a víz alatti növényzettel mutat hasonlóságot: a bűvár először megvizsgál egy víz alatti virágot, majd amikor valamivel mélyebbre merül, egy víz alatti növény tárul a szeméi elé, amelyből a virág is kinőtt. Végül a bűvár leérkezik a talajhoz, ahol elemezheti a tengerfenéki állapotokat. Kérdéses, hogy egy ilyen metafora képes-e körvonalazni a jelenlegi szituációt.

Tekintettel a jelenlegi társadalmi és kulturális helyzet összetettségére és többértelműségére, amikor – a „tipikus” társadalmi-gazdasági erőkn (mint például uralmi struktúrák, gazdasági előfeltételek, politikai változások) kívül – a „szociálkonstruktivista” tényezők (mint például a nyilvános kommunikáció befolyása a társadalomra) is egyre nagyobb szerepet játszanak a *valóság* megalkotásának többszörösen összetett folyamatában, a *tudás* társadalmi létrehozása, megszervezése és szociális hatása átfogó szociológiai feltárásának feladatához – már amennyiben el akarják kerülni a konvencionális és ma már gyakran nem odaillő, hangzatos szociológiai frázisokat és „bölcsségeket” – egy

¹³ Lásd Függelék, 3. diagram.

¹⁴ Lásd 5. diagram.

részben új szociológiai eszköztárra volna szükség, amely az „új klasszikussá” fejlődésnek még csak a kezdetén tart. (STRAUSS 1993; SCHÜTZE 2002, 57–83.)

A nyilvános viták diskurzusanalitikai és tudásszociológiai vizsgálata felveti az egy vita keretein belül képviselt ellentétes álláspontok közötti lehetséges közvetítés kérdését. Ebben az összefüggésben Mannheim Károly egyik illúziójára utalnék. Mannheim azt remélte, hogy az aktuális viták – tudásszociológiailag megalapozott – elmélyítése megnöveli a vitapartnerek közötti megegyezés esélyét. Ezt a reményt egy „sajátos találkozási móddal (Begegnungsart)” kötötte össze, „amelyet a tudásszociológiának” kellene „tartalmaznia”. Más szavakkal, Mannheim egy praktikus alkalmazandó diszciplínaként tekintett tudásszociológiájára, mint ami képes megteremteni a társadalmi kereteket egy produktív, „sajátos találkozási mód” számára. Mannheim Max Schelerre támaszkodva írja, a „kiegyenlítő korszakában” a korábban az egy adott kultúrán belül, valamint a kultúrák közötti térben kölcsönösen elszigetelt életkörök így – „mindenki saját magát és gondolati világát abszolutizálva” – válnak hasonlóvá egymáshoz. A „szociálisan és szellemileg heterogén partnerek” között gyakoribbá vált összeütközésekből első lépésben létrejön az „egymás melletti elbeszélés” jelensége: az emberek bizonyos „dolgokról” vitatkoznak egymással, anélkül, hogy tudatosítanak a „különbség totalitását”. Éppen az efféle terméketlen – és a kiegyenlítő korszakban „részben elkerülhetetlen – hatásokkal szembeni ellenállás érdekében javasolja Mannheim a tudásszociológiai eljárást mint közrendszerrel arra, hogy az elmélyült „visszakérdezés” által felszínre hozza a nézetkülönbségek háttérben lévő okait (MANNHEIM 1985, 239–241).

Mannheim 1920-as és 1930-as években született munkáinak differenciáltabb tanulmányozása három különböző elképzelést tesz láthatóvá azzal kapcsolatban, hogy a „politikai tudás struktúrájára miként lehetne hatással a tudásszociológia”: „(1) A *tudásszociológia* mint pedagógiai, de egyben politikai eszköz is a mértékadó társadalmi és politikai erők megértésére és befolyásolására, továbbá mint *közvetítő instancia* (kiemelés: M. C.), amely a politikai folyamat részvevőinek újraorientálására és minden olyan szintézishez való hozzájárulásra hivatott, amely lehetővé teszi a »következő lépést« az értelmes emberi cselekvések lefolyásában. (2) A tudásszociológia mint a felvilágosodás eszköze [...] a pszichoanalízishez hasonlatos, mint olyan eszköz, amely az átláthatatlan és látszólag ellenőrizhetetlen erők függéséből szabadítja ki az individuumokat, és lehetővé teszi számukra a racionális és a saját felelősségük alapján hozott döntéseket, melyek egyszersmind a saját cselekvés következményeinek reális értékelését is maguk után vonják. (3) A tudásszociológia mint módszertanilag biztosított elv a társadalomtudományi előítéletességgel kapcsolatos társadalmi misztifikációk semlegesítésére, azzal a szándékkal, hogy legyűrje a kor alapvető társadalmi problémáit és az ehhez szükséges politikai cselekvésben útbaigazítást adjon.” (KETTLER–MEJA–STEH 1989, 32.)¹⁵

A szélsőjobbaldalisággal (és általában a hate crimesszal) kapcsolatos nyilvános viták elemzése számára rögzíteni kellene, hogy az ellentétes perspektívák közötti, Mannheim által javasolt „közvetítésnek” a félreértések érvelésre és világnézetre vonat-

¹⁵ A szerzők aláhúzzák, hogy a három koncepció „közös nevezője” a „liberális politikai meggyőződések filozófiailag adekvát megalapozásának keresése”, és megállapítják: „1932-ig Mannheim főként az első két argumentációs vonalra hivatkozott; később, különösen 1933 után, a harmadik variáns lényegesen erősebb szerepet játszott.” (Uo.) Ehhez persze hozzá kell tenni, hogy az első két koncepció fokozatos elhagyása a nemzetiszocialisták Németországban történő hatalomra jutásával állhatott összefüggésben, azzal a politikai változással, amely Mannheimet mély kiábrándulásba taszította. A harmadik koncepcióra való átmenet bizonyára Mannheimnek a társadalmi tervezés iránt akkoriban megélt érdeklődéséhez kapcsolható, amely – mint sokkal később ki kellett hogy derüljön – pótlék-illúzióknak bizonyult.

koztatott háttérének utólagosan kidolgozott és a jövőben javító céllal alkalmazandó szintetikus rekonstrukciójához kellene vezetnie. A „következő lépés” hangsúlyozásával Mannheim a tudásszociológia szükségszerűen történelemileg feltételezett álláspontjára utal. „Az állandó konkrét probléma csak a 'következő lépés' lehet.” (MANNHEIM 1985, 110.)¹⁶ Richard Kilminster ezt gondolja végig, amikor a következőket mondja: „Abban a gondolatban ragadható meg a mannheimi javaslatok lényege, miszerint a szintéziseket folyamatosan újra kell fogalmazni, mivel az egyik mindig a következőnek az alapját képezi.” (KILMINSTER 1996, 366.)¹⁷ Más szavakkal, Mannheim előfeltételezi, hogy a tudásszociológia képes és köteles egy folyamatos, kollektív tanulási folyamatot kezdeményezni.

A klasszikus tudásszociológiai közvetítés „egy periódus egymást kölcsönösen kiegészítő álláspontjainak és szociális erőinek szintézisére” törekszik.¹⁸ Elemzésemben azt próbáltam megmutatni, hogy ez a cél mennyiben valósult meg az 1990-es évek német szélsőjobboldaliság-vitájában. Hozzá kell tenni, a tudásszociológiai közvetítés nagy valószínűséggel a hate crimesről folytatott viták szélesebb tartományában sem éri el célját, mivel a véleménykülönbségek itt is az ellentétes, világnézetre vonatkoztatott magatartásokban vannak lehorgonyozva, amelyek – kiváltképp az argumentatív hangok szélsőséges változatai esetében – megakadályozzák azt, hogy – mint Kecskeméti Pál mondja – egy derűs szintetizáló álláspont jöhessen létre. Ezenkívül feltehető, hogy egy Mannheim által javasolt, a vitafelek közötti ellentétek háttérére való elmélyültebb rákérdezés – Mannheim reményteli optimizmusa ellenére – nem ritkán a kettős kudarc veszélyét rejti magában, mivel a vita kudarcához vezető mechanizmusok ismerete nem eredményezi automatikusan a fiaskó elkerülését, hanem sokkal inkább oda vezet, hogy azt egy tudományosan legitím magyarázattal metakommunikatív igazoljuk és megerősítsük. Emellett Mannheim két, mai szempontból különösen kérdésessé vált feltevésből indul ki: egyfelől a tudományos üzem, a tömegmédiумok és a társadalom oldaláról valószínűsíthetően létezik egy komplex tudásszociológiai és diskurzusanalitikai tudás iránti szükséglet, és másfelől ezt a tudást a tömegmédiумok segítségével értelemszerűen közvetíteni lehetne.

Így a szélsőjobboldaliság-vita kudarcának elemzése – az új belátásokkal együtt, amelyek a hate crime-magyarázatkísérletek összehasonlító modelljéből következnek – a vitában való továbblépés törekvését illetően közvetlenül nem használható, még akkor sem, ha egy ilyen elemzés segítségével konkretizálható Mannheim azon általános megállapítása, miszerint a „gondolkodási válság” nem „egy álláshelynek, hanem a világnak a válsága, amely elért egy bizonyos gondolkodási magaslattal” (MANNHEIM 1985). Bizonyára a kollektív (és az individuális) tudattalan rejtett mechanizmusai megértésének segítségével kellene kihangsúlyozni az „élet” és a „tudomány” közötti különbséget. Ebben a vonatkozásban éppenséggel egyet kell értenünk Mannheimmal: „Az, ami az életben igazán elviselhetetlennek tűnik, hogy tudniillik az ember tovább élt a feltárt tudattalannal, történelemileg a tudományos kritikai öntudat előfeltétele.” (I. m. 42.) Kérdéses azonban Mannheim azon hite, hogy a tudattalan motívumok tudásszociológ-

¹⁶ Mannheim alkalmanként használja a „dinamikus közvetítés” és a „közvetítendő javaslatok” kifejezéseket is. (i. m. 165.)

¹⁷ Kilminster jogosan jegyzi meg, hogy Elias – Mannheimmal ellentétben – a szintézis „komikus” álláspontjára törekszik. (Uo. 377.) A Mannheim és tanítványa, Elias között lévő számos párhuzam ellenére, többek között, egy különbség is szembeötlővé válik: Elias igyekszik visszavenni Mannheim – saját terminológiájával fogalmazva – programatikus „elkötelezettségéből”, és a szociológiának sokkal „távolságot tartóbb” feladatokat tulajdonít.

¹⁸ Itt Richard Kilminster megfogalmazását használom. (KILMINSTER 1996, 365.)

giai feltárása képes-e kieszközölni azt, hogy a tudattalan motívumokat uraló szociális erőket „egyre inkább tudatos racionális döntések tárgyaivá lehet tenni” (i. m. 43). Mit használ „a korábban nem uralt tényezők állandó reflexívvé válása” (i. m. 166) a „kollektív tudattalan kívánatos kontrollja” számára, ha ez a „reflexívvé válás” – előfeltételezve, hogy a társadalomtudományokban, a tömegmédiákban és a társadalomban egyáltalán lényeges érdeklődés mutatkozik ez iránt – hosszú távon nem tudja előteremteni az ahhoz szükséges erőt, hogy legyőzze ezeknek a faktoroknak a masszív tehetetlenségét, különösen ha a megvilágosító erejű belátások – mint a szó szigorú értelmében felfogott reflexiók általában – rendszerint csak később, azaz a bekövetkezett „kár után” jelentkeznek? Hogyan tudja az ember – nem ezt vagy azt az álláspontot, hanem – az átfogó, „gondolkodási válságba” jutott „világot” – különösen a jelenlegi kultúrhelyzet keretei között – megváltoztatni? Mannheimnek az ilyesfajta kérdésekre adott válaszai egy consensus ex post eszméje körül forognak, amely az eljövendő viták racionalizálásának, valamint a további politikai döntéseknek tenne szolgálatot – és e válaszoknak egy aligha realizálható posztulátumnak kell maradniuk, mindeneelőtt akkor, ha mi ezt a posztulátumot maximalista módon – ahogyan azt tulajdonképpen maga Mannheim is elgondolta – a politika racionalizálására akarnánk vonatkoztatni.

De ha a nyilvános viták határozottan minimalista és punktuális optimalizálását tartjuk szem előtt, úgy az alkalmazási lehetőségek adottaknak tűnnek. Egyrészt el lehetne képzelni, hogy a vita résztvevőinek (újságírók, szakértők) a kommunikatív funkciói és a világnézetre vonatkoztatott magatartásai közti különbség egy tanulási modul formájában közelítődik egymáshoz.¹⁹ Másrészt megvizsgálható, hogy egy közvetítés az erőszak szociológiájának tudományterületén mennyiben lehetséges és szükséges. Végül átgondolhatnánk, hogyan kellene pontosítani, kiegészíteni, illetve módosítani a közvetítés koncepcióját, ha ezt a hate crimesről folytatandó jövődő viták keretében jobban meg akarnánk ragadni.

ZÁRÓ MEGJEGYZÉS

Végezetül a manheimi recepció témájához visszatérve fel szeretném tenni a kérdést: A jövőre nézve vajon várható-e intenzívebb érdeklődés a manheimi tudásszociológia iránt. Az én megítélésem szerint ennek az érdeklődésnek a széles körű felélénkülése vagy akár intézményileg befolyásos és Mannheim által inspirált kutatási tendenciák keletkezése kevéssé valószínű. Mannheim tudásszociológiája előfeltételez egy konceptuális eszköztárat, valamint egy kutatói típust, melyek közül egyik sincs manapság kedvező helyzetben. Egyfelől a consensus ex post központi manheimi koncepciója megköveteli, hogy egy világnézetre vonatkoztatott vitákkal foglalkozó szociológia, mint a hegeli bagoly, tartózkodik a pártos kommentároktól és a distanciált, valamint szintetizáló áttekintéseit csak utólag fogalmazza meg. A világnézetre vonatkoztatott összeütközések és az ehhez számítandó nyilvános viták pontos és gondos vizsgálata ténylegesen időt és távolságot igényel – azaz olyan feltételeket, amelyek egy aktuálisan zajló vita, valamint a hagyományos tudományos üzem keretei között nehezen teremthetők meg. Ily módon tehát le kell mondani a tömegmediális kommunikációban való aktív részvételről és vissza kell húzódni a hagyományos tudományos üzemből, hogy a nyilvános vitákban vizsgálhatóak legyenek tudásszociológiai nézőpontból a

¹⁹ A szociológiai tudás gyakorlati megvalósítása számára Anselm Strauss teremtette meg a példaképet, aki a tudatosságkontextusok fogalmiságát bevezette az áplónők képzésébe.

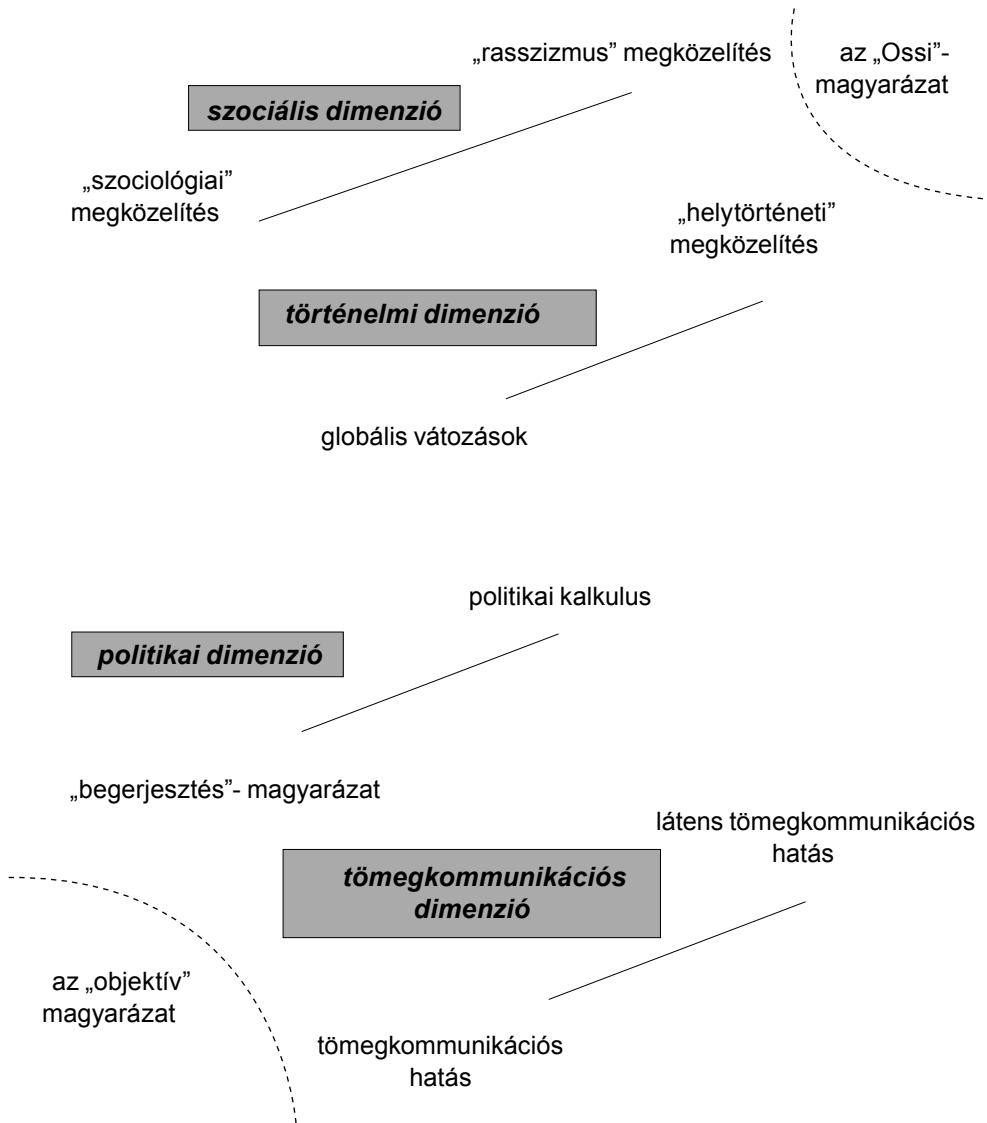
hosszú távú tendenciák – mindkét feltétel csupán egy, noha ismeretgeneráló, viszont intézményesen marginalizált pozícióból teljesíthető – tehát egy olyan pozícióból, amely Hans Castorpéra emlékeztet Thomas Mann *Varázshegy* című regényéből. Másfelől a már erősen a társadalomtudományokba betagozódott posztmodern kultúra alapvetően kérdésessé teszi Mannheim „modern” kutatáslogikai magatartása számára szinte magától értetődő keresést a politikai és (politizálható) gondolkodás – jöllehet a „következő lépés” elvére korlátozott – objektiválása és racionalizálása után. Mannheim megközelítésének lehetséges további módosításai és erős revíziói – többek között az „aszimmetrikus közvetítő munka” általam javasolt koncepciója – alig egyeztethetők össze a posztmodern látásmóddal.²⁰ A manheimi tudásszociológia posztmodern kultúrában való állítólagos irrelevanciájának további aspektusa a „világnézet” ma már túl statikusan szemlélt kategóriájának a társadalomtudományi lexikonból való kivonulása, a múltó identitások, képek és benyomások kategóriáikkal kapcsolatos egyoldalú preferenciák javára.

Az általam említett tényezők, úgy gondolom, egyaránt hatnak mind a nyugat-európai és amerikai, mind az észak-európai társadalomtudományokban. Az eljáróban felvázolt okból fakadóan Mannheim tudásszociológiája a háború utáni időszak szociológiájából szinte teljesen eltűnt. Jelenleg más okokból, de az eltűnésnek egy új fázisát lehet kimutatni. Így az is megtörténhet, hogy a társadalomtudományokban a „Mannheim-rajongóknak” – Berger és Luckmann megfogalmazását felidézve – egyedül a „nemkívánatos szakértő” szerep marad csak meg.

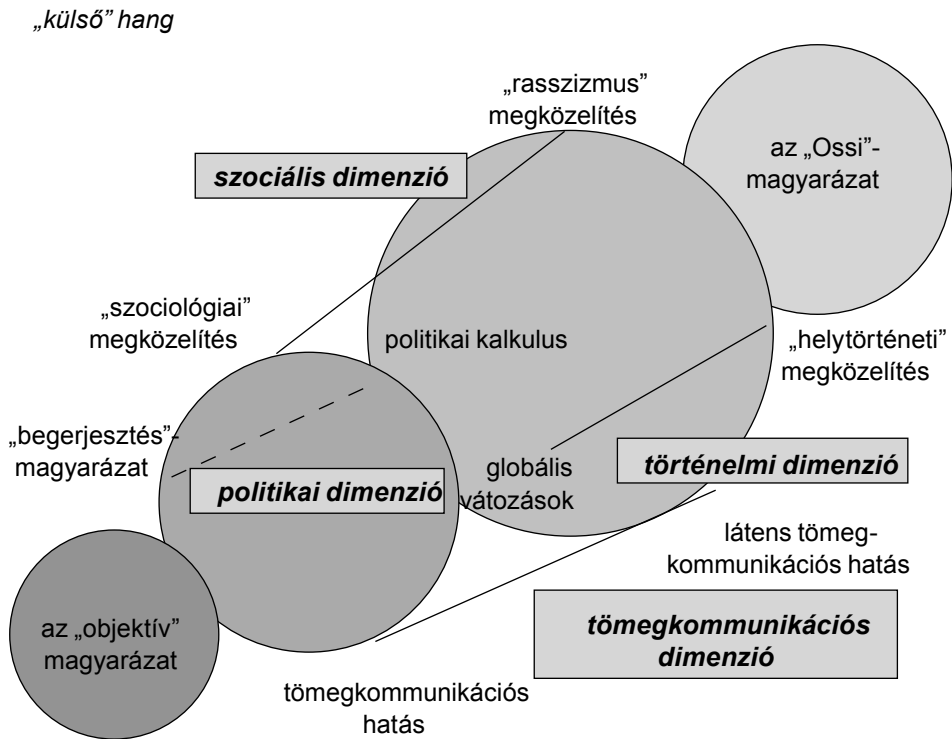
Fordította Győri Csaba

²⁰ Az aszimmetrikus közvetítőmunka célja – a szimmetrikus közvetítőmunkához hasonlóan – a méltányosság érvényesülése a diskurzusban, a méltányosságot azonban nem a kölcsönös nézőpont-átvételtől teszi függővé elsősorban, hanem sokkal inkább a sértett fél (az áldozat) méltóságának (aszimmetrikus) tiszteltetésétől. Az aszimmetrikus közvetítés problémájához lásd CZYZEWSKI 1984, 364–385.

2. diagram: A németországi szélsőjobbaldaliság magyarázatkísérleteinek tipológiája

3. diagram: A németországi szélsőjobboldaliság magyarázatkísérleteinek tipológiája

IRODALOM

- ADORNO, Theodor W. (és mások) 1950. *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- CZYŻEWSKI, Marek 1984. *Socjolog i życie potoczne. Studium z etnometodologii i współczesnej socjologii interakcji* (Szociológia és a mindennapok. Tanulmány az etnometodológiáról és a mai interakció-szociológiáról). Łódź: Uniwersitätsverlag.
- CZYŻEWSKI, Marek 2005. *Rechtsextremismus und öffentliche Kommunikation*. Łódź: Universitätsverlag.
- ELIAS, Norbert 1986. *Was ist Soziologie?* Weinheim: Juventa.
- GARFINKEL, Harold 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Prentice Hall: Englewood Cliffs.
- HEIDER, Fritz 1977. *Psychologie der interpersonalen Beziehungen*. Stuttgart: Klett.
- KETTLER, David – MEJA, Volker – STEHR, Nico 1989. *Politisches Wissen. Studien zu Karl Mannheim*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- KILMINSTER, Richard 1996. Norbert Elias und Karl Mannheim – Nähe und Distanz. In Rehberg, Karl-Siegbert (Hrsg.): *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften. Studien zur Entstehung und Wirkungsgeschichte seines Werkes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- LUTYNSKI, Jan 1958. O wartosciowaniu i manichejskiej postawie w naukach społecznych (Az értékek-ről és a manicheus beállítottságról a társadalomtudományokban). *Kultúra i Spoločnosť* (Kultúra és társadalom), B. 2, Nr. 4, 1958, 18–44.
- MANNHEIM, Karl 1937. Socjologia wiedzy (Tudásszociológia). *Przegląd Socjologiczny* (Szociológiai Szemle), 1–2 füzet, B. V, 1937, 56–76.
- MANNHEIM, Karl 1970. Das Problem einer Soziologie des Wissens. In Mannheim, Karl: *Wissenssoziologie*. Auswahl aus dem Werk eingeleitet und herausgegeben von Kurt H. Wolf. Berlin – Neuwied: Hermann Luchterhand.
- MANNHEIM, Karl 1974. *Człowiek i społeczeństwo w dobie przebudowy* (Man and Society in an Age of Reconstruction). Warszawa: PWN.
- MANNHEIM, Karl 1984. *Konservatismus. Ein Beitrag zur Soziologie des Wissens* (Hrsg. David Kettler – Volker Meja – Nico Stehr). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- MANNHEIM, Karl 1985. *Ideologie und Utopie*. Frankfurt am Main: Vittorio Klostermann.
- MANNHEIM, Karl 1986. *Myśl konserwatywna* (Konzervatív gondolkodás). Warszawa: Kolegium Otryckie.
- MANNHEIM, Karl 1992. *Ideologia i utopia* (Ideológia és utópia). Lublin: Test.
- MEJA, Volker – STEHR, Nico (Hrsg.) 1982. *Der Streit um die Wissenssoziologie*. Band, 1–2, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- OSSOWSKI, Stanisław 1967. O osobliwosciach nauk społecznych (A társadalomtudományok sajátosságairól). In Ossowski, Stanisław: *O nauce*. Dzieła, Tom 4 (A tudományról. Művek. 4. kötet). Warszawa: PWN.
- OSSOWSKI, Stanisław 1973. *Die Besonderheiten der Sozialwissenschaften*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- PLESSNER, Helmuth 1981. Die Stufen des Organischen und der Mensch. Einleitung in die philosophische Anthropologie. In Plessner, Helmuth: *Gesammelte Schriften*. Band 4, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- PLESSNER, Helmuth 1982. *Gesammelte Schriften*. Band 4, Band 7. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- ROMMELSPACHER, Birgit 1991. Rechtsextreme als Opfer der Risikogesellschaft. Zur Täterentlastung in den Sozialwissenschaften. In 1999, B. 6, 1991, 75–87.
- SCHAFF, Adam 1958. *Ideologia w ujęciu Mannheima* (Az ideológia fogalma Mannheimnál). Warszawa: Książka i Wiedza.
- SCHÜTZE, Fritz 2002. Das Konzept der sozialen Welt im symbolischen Interaktionismus und die Wissensorganisation in modernen Komplexgesellschaften. In Keim, Inken – Schütze, Wilfried (Hrsg.): *Soziale Welten und kommunikative Stile. Festschrift für Werner Kallmeyer zum 60. Geburtstag*. Tübingen: Gunter Narr.
- SUMNER, William Graham 1960. *Folkways*. New York: Mentor.
- STRAUSS, Anselm L. 1991. *Grundlagen qualitativer Sozialforschung*. München: Wilhelm Fink.
- STRAUSS, Anselm L. 1933. *Continual Permutations of Action*. New York: Aldine de Gruyter.
- WALICKI, Andrzej 1964. *W kregu konserwatywnej utopii. Struktura i przemiany rosyjskiego słowianofilstwa* (A konzervatív utópia. Az orosz szlavofilizmus szerkezete és átalakulása). Warszawa: PWN.

**Brassai: Cigány táncosnő,
1956, zselatinos ezüst**